

Portrett

En kjempe på kjempers skuldre John Rawls (1921–2002)

Av *Andreas Føllesdal*

Filosofen John Rawls døde 24. november 2002. Hans bok *A Theory of Justice* fra 1971 er det verk i politisk filosofi som har vakt størst oppmerksomhet i det 20. århundre.

Innflytelse i Norge

Også i Norge har Rawls' tanker fått betydning, selv om *A Theory of Justice* aldri er blitt oversatt.

Kai Dramer oversatte en av Rawls' tidligste artikler allerede i 1970, og i 1976 presenterte Gudmund Hernes Rawls' hovedsynspunkter i en artikkel. Men det er først i 2003 at to av Rawls' bøker kommer på norsk: *Rettferdighet som rimelighet* (Pax filosofi) og *Folkenes lov* (Libro).

Rawls' argumenter er blitt referert i norske offentlige utredninger om så forskjellige te-

maer som verneplikt, levekår, overføringer til barnefamilier, og lønnsomhetsvurderinger i offentlig sektor. Hans syn har lenge blitt diskutert, brukt og kritisert på tvers av det politiske spekter, hos *Fridemokratene* og i *Friheten*; av Jens Stoltenberg, Cathrine S. Amundsen og Christian Wennerød. Rawls ble innvalgt i Det Norske Videnskapsakademi i 1992.

A Theory of Justice

Da *A Theory of Justice* kom, satte den øyeblikkelig dagsorden for etikere og politiske filosofer. Nå måtte man enten arbeide innenfor Rawls' teori, eller begrunne hvorfor man lot være. Boken fikk også stor oppmerksomhet innen jus, teologi, psykologi, statsvitenskap, sosiologi og økonomi. Det var særlig to bidrag som gjorde boken interessant for en bred leserkrets: Den foreslo hvordan man kan begrunne normer og verdier, og presenterte begrunnede prinsipper for å vurdere tidens aktuelle politiske konflikter.

Statens legitimitet

Det er for sitt argument for rettferdighetsprinsipper ut fra en tenkt kontraktsituasjon at Rawls er blitt mest kjent. Når har myndighetene moralsk krav på oppslutning fra innbyggerne? Bare når samfunnet kan forsvares

som et rimelig system for sosialt samarbeid mellom frie og likeverdige borgere med ulike livssyn. Men hvilke fordelingsprinsipper må da samfunnsinstitusjonene sikre? Rawls videreutviklet den kontraktetiske tilnærmingen til dette spørsmålet, i tradisjonen fra Locke, Rousseau og Kant. Rawls hevdet at rettferdighet bør forstås som *rimelighet* i den forstand at frivillig samarbeid mellom likeverdige parter må skje på rimelige vilkår. På samme måte må institusjonene i et rettferdig samfunn ivareta alles likeverd.

«Et slør av uvitenhet»

Rawls foreslo at vi kan tenke oss en *opprinnelig posisjon*, en tenkt kontraktsituasjon der forskjellige parter er samlet for å bestemme kriterier for et rettferdig samfunn. Men disse partene vet ikke hvilke talenter og evner de har, deres egen rase og kjønn, eller hvilken rolle de selv vil ha i samfunnet. De vet heller ikke hvilken religion eller hvilket livssyn de har eller hvilken generasjon de tilhører. Partene må ta sine avgjørelser bak *et slør av uvitenhet*. Et slikt slør hindrer partene fra å ta usaklige hensyn når de argumenterer om hvordan goder og byrder bør fordeles, og om hvilke talenter som bør premieres. Vi kan argumentere bedre om fordelingsrettferdighet her og nå ved å tenke på hvilke prinsipper parter bak et slør av uvitenhet ville støtte. Selv om partene ikke kjenner detaljene i sine egne livsplaner og talenter vil alle ønske en rekke grunnleggende rettigheter og andre sosiale «redskapssteder» som har verdi uansett livsvalg og samfunnsrolle. Rawls mente derfor at bak et slikt slør ville ingen ta sjansen på et nytte-etisk samfunn som bare legger vekt på totalnytt, og der noen kunne ofres helt for andres velvære. Partene ville heller ikke ønske at fordelingen av makt og goder simpelthen skulle belønne visse talenter eller omstridte livssyn uten videre, siden partene ikke vet om de selv har slike talenter, eller deler det privilegerte livssynet.

Fordelingsprinsipper

Rawls mente at i en slik opprinnelig posisjon ville partene legge avgjørende vekt på hvordan institusjonene legger til rette for de dår-

ligst stilte. Han hevdet at tre prinsipper ville foretrekkes. For det første må alle sikres likeverdige politiske og sivile rettigheter. Alle må også ha sjanselighet: de med samme evner og innsats må ha lik adgang til samfunnets posisjoner. For det tredje, når det gjelder økonomisk fordeling, avviste han både markedliberalisme og likelønn som ideal. I stedet argumenterte han for *forskjellsprinsippet*: Samfunnsinstitusjonene bør sikre lik livslønn uansett stilling, med mindre de dårligst stilte kan få det bedre ved at andre får høyere lønn. Inntektsforskjeller kan altså aksepteres dersom de er nødvendige for at det minste stykket av samfunnskaken skal bli så stort som mulig. Forskjellsprinsippet incentiverte for noen talenter kunne forsvares fordi slik premiering kom alle til gode. I et samfunn ordnet i samsvar med forskjellsprinsippet er det verken rimelig eller rasjonelt av de materielt dårligere stilte å misunne slik premiering, fordi de dårligst stilte i et samfunn som ikke tillot slike forskjeller ville ha ennå mindre.

Disse prinsippene er nesten partipolitisk fellesgods i Norge. Mye uenighet mellom sosialdemokrater, liberale og kristendemokrater kan kanskje forstås som uenighet om hvem som er de dårligst stilte, og hvilke samfunnsordninger og ulikheter som er nødvendige for å fremme deres kår.

Kan verdier begrunnes?

Den andre grunnen til at *A Theory of Justice* var så epokegjørende var at den også gir innsikter i et annet sentralt moralfilosofisk spørsmål, nemlig i hvordan moraloppfatninger kan begrunnes. Dette bidraget ble særlig nevnt da Rawls fikk det svenske kongelige Vitenskapsakademis Rolf Schockpris i 1999 – ofte kalt «filosofiens Nobelpris».

Mange har hevdet at verdier ikke lar seg begrunne. Noen mener at alle slike vurderinger er spørsmål om smak og behag som ikke er sanne eller usanne, og som det ikke går an å argumentere om. I Skandinavisk politisk teori og rettsfilosofi har dette synet vært knyttet til de to Uppsalafilosofene Axel Hägerström (1868–1939) og Vilhelm Lundstedt (1882–1955), og danske rettsfilosofen Alf Ross (1899–1979). Hägerström anså det vitenska-

pelige studiet av moralske, ikke-juridiske normer og deres mulige begrunnelse som meningsløst i ordets tekniske forstand. Han benektet muligheten av moralske fakta – at moralske dommer kunne være sanne eller falske. Isteden forfektet han etisk emotivisme: at ytringer av typen «slaveri er galt» utelukkende er en måte å uttrykke ens følelse av sterkt ubehag.

Andre filosofer har hevdet at våre oppfatninger om hva som er riktig og galt i enkelt-situasjoner bygger på moralprinsipper om hva som er godt og riktig og om relevante hensyn. Men hvordan kan disse prinsippene i sin tur begrunnes?

Reflektiv likevekt

Rawls var svært opptatt av disse spørsmålene – en av hans tidligste arbeider var faktisk en anmeldelse av Hägerströms arbeider. Rawls videreutviklet en tilnærming vi finner allerede hos Aristoteles, og foreslo at moraloppfatningene våre begrunner hverandre i det han kalte *reflektiv likevekt*. Vi justerer både våre forskjellige konkrete moraloppfatninger og våre prinsipper i lys av hverandre, slik at de fremstår som premisser og konklusjoner i en normativ teori. Da begrunner de hverandre gjensidig. Vurderingene vi har om konkrete situasjoner begrunnes «ovenfra», fra de generelle prinsipper, men disse begrunnes i sin tur «nedenfra», ved at vi viser at disse prinsippene er de som passer best med våre forskjellige enkeltoppfatninger og etiske reaksjoner.

Livssynsmangfold

I senere arbeider, blant annet i boken *Political Liberalism* (1993), gikk Rawls særlig inn på utfordringene for et samfunn preget av livssynsmangfold, og filosofiens bidrag i slike samfunn. Innbyggere med ulike livssyn må likevel ha en felles oppfatning om rettferdighet for å sikre tillit og oppslutning om samfunnsordningene over tid. Vi trenger *overlappende enighet* om individers verdi og samfunnets rolle på tvers av dypere begrunnelser og uenighet om andre verdier. Han håpet derfor at hans teori kunne aksepteres som felles fak-

tor i mange ulike livssyn som alle respekterer annerledes troende som likeverdige innbyggere i samfunnet.

Revisjon av *A Theory of Justice*

A Theory of Justice ble selvsagt ikke stående uimotsagt. På noen punkter justerte eller presiserte Rawls sine oppfatninger i lys av innvendinger og forslag. Ofte omformulerte han sine synspunkter for å få bedre frem det han opprinnelig mente, noen ganger valgte han å imøtegå kritikken, og av og til ombestemte han seg på grunn av innvendingene. Rawls valgte likevel ikke å revidere *A Theory of Justice* grundig da en ny utgave kom i 1999. Isteden skrev han en forbedret og kortere fremstilling i 2001, boken *Justice as Fairness*. Det er denne oppdaterte presentasjonen, *Rettferdighet som rimelighet*, som kom på Pax i januar 2003 med støtte fra Norges forskningsråds Verdinett. I tillegg til det kontinuerlige arbeidet med forbedringer av teorien skrev han også om rettferdig utenrikspolitikk i boken *Law of Peoples* (1999), som kommer på norsk senere i år (*Folkenes Lov, Libro*).

Mennesket Rawls

Å tegne et portrett av personen John Rawls er vanskeligere enn å gi en skisse av hans bidrag til politisk filosofi. Tenkeren bak teorien var beskjeden, nesten sky, og unngikk offentlighetens søkelys både i sitt yrkesvalg og i sin formidling. Hele hans arbeidsliv har vært viet filosofien, for det meste på Harvard universitetet fra 1962 til han gikk av i 1991. Rawls beholdt sitt beskjedne vesen selv etter all interessen for boken, og søkte aldri medieoppmerksomhet.

Rawls ble født i delstaten Maryland i USA i 1921. Oppveksten i sørstatene, så vel som motsetningene rundt Vietnamkrigen gjorde sterkt inntrykk på Rawls og påvirket utvilsomt hans valg av forskningstema. De svartes situasjon i USA viste at formelt like stemmerettigheter ikke var tilstrekkelig for å unngå rasediskriminering så lenge det ikke fantes rettsbeskyttelse og økonomiske og politiske muligheter. Både borgerrettsbevegelsen og protestene mot Vietnamkrigen stilte grunn-

leggende spørsmål ved de politiske myndighetenes legitimitet.

Rawls var sterkt opptatt av å ta hensyn til og lære av innsiktene til tenkere før oss. Han refererte ofte til uttrykket som gjerne tilskrives Newton, at om vi ser lenger enn tidligere tiders kjemper gjorde er det fordi vi kan stå på deres skuldre. Rawls understreket stadig for oss studenter at for å lære noe av andre må vi ta dem på alvor og tolke dem i beste mening. Først da er tiden moden for å komme med innvendinger og forbedringer – og helst slike som forfatteren selv ville ha akseptert. Heldigvis er Rawls' tolkninger av tidligere politiske filosofer også blitt tilgjengelig i bokform.

Rawls' vennlige men kritiske tilnærming til tidligere tenkere innebar at han ofte kom til at de stilte helt andre spørsmål enn de som opptok ham selv. Han sa seg enig med historikeren Collingwood at den politiske filosofis historie ikke er en serie av svar på de samme, «evige» spørsmål, men heller en serie svar på en rekke forskjellige spørsmål.

Rawls' intellektuelt vennlige holdning til alternative synspunkter preget ikke bare hans tilnærming til de store historiske tenkerne, men også hvordan han møtte oss studenter og kolleger – til og med i våre utlegninger av *A Theory of Justice*. Han var svært opptatt av hva studenten eller kollegaen ønsket å finne svar på, og hvordan ulike svar, argumenter og innvendinger kunne drøftes. Om studentens prosjekt var forenelig med hans eget syn var irrelevant i veiledersituasjonen; spørsmålet var hele tiden hva som vil være fruktbare perspektiver og gode, velbegrunnede svar.

Rawls håp og ønske var å gjøre samfunnet bedre – eller, som han sa i mer resignerte stunder, i det minste forhindre det fra å bli verre. Likevel henvendte han seg først og fremst til den akademiske verden når han lette etter overbevisende svar på sitt grunnleggende spørsmål om fordelingsrettferdighet. Hvorfor var de intellektuelle og akademikere en sentral målgruppe for ham? Ikke fordi de er den eneste elite verd å skrive for, eller fordi de er den viktigste maktfaktoren. Heller fordi kravene til fornuftig argumentasjon er mer fremtredende blant dem enn blant mange andre grupper. Han forsøkte å påvirke samfunnet, men indirekte, ved å få

andre fornuftige mennesker i tale gjennom sine bidrag i form av undervisning og forfatterskap.

Filosofiens tre roller i samfunnet

I samtaler og på trykk ga Rawls stadig uttrykk for sin oppfatning om tre roller politisk filosofi spiller i samfunnet.

Politisk filosofi har dels et praktisk siktemål, å bidra til å løse dype konflikter oss imellom. Rawls drøfter hvordan samfunnsinstitusjonene bør sikre en rettferdig fordeling av goder når hvert medlem vil ha mer for seg og sine, men på måter som kan svares overfor alle. Samtidig var Rawls svært forsiktig med å anvende teorien for å kritisere konkrete enkeltinstitusjoner. Ikke fordi han selv ikke hadde oppfatninger: han ga stadig uttrykk for at det amerikanske samfunn er langt fra å tilfredsstillere rettferdighetsprinsippene, og han argumenterte mot politisk reklame og tok opp en rekke andre konkrete spørsmål. Men han understreket stadig at filosofiske teorier ikke gir en fullstendig fasit eller ideal-modell for å besvare alle samfunnsproblemer. Selv om teoretisering om fordelingsspørsmål har en verdi, så er dens verdi begrenset. Teorier gir ikke svar på egen hånd, men stiller spørsmål på en fruktbar måte, gir rammer for vår refleksjon, og perspektiver for hvordan vi går fram for å finne praktiske løsninger.

Filosofi har også en annen viktig funksjon: å gi oss en felles oppfatning av samfunnet som helhet, om hvilket forhold det bør være mellom individ og samfunn gitt livssynsmangfoldet. Mange mennesker har et slikt intellektuelt behov, og han mente at en slik felles oppfatning er viktig for å bevare demokratiske samfunnsinstitusjoner og vår selvrespekt over tid. Det å være del av et sivilisert samfunn innebærer blant annet at samfunnsmedlemmene er oppmerksomme på filosofiske spørsmål, og at de beste svarene vi har er tilgjengelige i det offentlige rom.

Den tredje oppgaven filosofi har er å forson oss med de begrensninger vi er underlagt i samfunnet og i samkvem med andre: hvordan det kan ha seg at vi, som Rousseau sier, er født frie, men likevel alltid lever i lenker, det vil si underordnet landets lover?

Hvilke krav bør stilles til statsmakten i et rettferdig samfunn bestående av frie og likeverdige personer med ulike livssyn, slik at samfunnsinstitusjonene både er og oppfattes som fornuftige? Selv mener Rawls at *A Theory of Justice* ble populær nettopp fordi den møtte disse behovene i USA tidlig i 70-årene. Dette var de sentrale spørsmål Rawls brukte sitt arbeidsliv på å besvare. Det er viktig at vi også i Norge tar opp slike filosofiske spørsmål i den offentlige debatt.

Filosofiens rolle i dagens samfunn

Den normative politiske teoris historie forteller at det er i tider med stor politisk omveltning og opplevd usikkerhet at behovet for normativ tenkning melder seg. I våre dager står vi overfor viktige endringer i norsk politikk og kultur, blant annet som følge av europeisering. Disse endringene vil øke behovet for normativ politisk teori.

Vi trenger en felles begrunnelse for kriterier for en rettferdig fordeling av samfunnets goder, og en felles plattform for å drøfte våre felles utfordringer: folketrygdens fremtid, etiske prinsipper for oljefondet, religionsundervisning i skolen, bistandspolitikk, bruk av konkurranseutsetting i offentlig virksomhet, politisk reklame, og toleransens grunnlag og grenser – for bare å nevne noen områder der viktige felles beslutninger må tas og verdier står på spill.

Den rettslige og konstitusjonelle kulturen er i endring: Stortingets rolle må revideres i lys av både menneskerettighetenes økende rettslige innflytelse og europeisk lovgivning. Dermed må demokratiets og folkestyrets begrunnelser og rammer avklares for alle oss som i økende grad skal leve som borgere i både Norge og Europa.

Våre relativt universelle og generøse velferdsordninger blir utfordret, blant annet på grunn av frykt for høye kostnader, demografiske endringer, og eksternt press i form av økonomisk globalisering og europeiske

bindinger. En annen viktig faktor er økende heterogenitet i befolkningen. Den kulturelle homogeniteten er ikke som før – om den da noen gang har vært der. Immigrasjon øker oppmerksomheten om behovet for felles verdier og oppfatninger om samfunnet: Hva skal det forventes av en person for å være en god nordmann? Et annet viktig tema er hva som bør kreves av det offentlige når våre livsvalg skaper ulike behov for ressurser for helse, kosthold, fritid, og inntekterstatning, og dermed gjør universelle ordninger uegnet.

To antagelser motiverte Rawls som forsker, foreleser og veileder. Han mente for det første at politisk urettferdighet er blant årsakene til de store onder i menneskets historie – urettferdig krig og undertrykking, religiøs forfølgelse og brudd på samvittighetsfrihet, sult og fattigdom, for ikke å nevne folkemord og massedrap. I dag vil vi også nevne terrorisme. For det andre hevdet han at når institusjoner og politikk hindrer de alvorligste utslagene av politisk urettferdighet, vil også disse store ondene etter hvert forsvinne. På denne bakgrunn forsto han sin egen filosofi som *realistisk utopisk*. Realismen består i at han ønsket å vurdere institusjoner slik de kan virke i praksis, med realistiske samfunnsvitenskapelige og psykologiske premisser. Teoriene hans er utopiske fordi de viser at et rettferdig samfunn og en rettferdig verdensorden *kan* skapes, uten å garantere for at så vil skje. Uten slik idealisme resignerer realisme til kynisme, men uten realisme blir utopier lett irrelevante. Detaljene i John Rawls' fordelingsprinsipper og verdien av kontrakt-etikkens uvitenhetens slør vil bli diskutert og kritisert i århundrer. Likevel kan vi være enige med ham i at det nettopp er de realistiske utopier som gir politisk og filosofisk innsats verdi.

Professor Andreas Føllesdal ved Universitetet i Oslo studerte til doktorgrad i politisk filosofi med Rawls som veileder ved Harvard universitet.